

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Μ Ε Ρ Ο Σ Β'

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ἡ φύσις τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμε διερεύνηση καὶ ἐξαντλητικὰ λεπτομερειακὴ ἀνάπτυξη καὶ ἀνάλυση ὅλου τοῦ περιεχομένου, ποὺ εἶχεν ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη. Ἐπιτρέπει ὅμως τὴν ἀναζήτηση καὶ ἐκθεση τῶν γενικῶν γραμμῶν στὰ κύρια καὶ οὐσιώδη προβλήματα, ποὺ ἀπασχόλησαν τὸ Δάσκαλο καὶ τὰ ὅποια φανερῶνουν τὰ πλαίσια καὶ τὸ πνεῦμα τῆς μεγάλης του προσφορᾶς. Τοῦτο ἀκριβῶς εἰς ἐπιχειρήσωμε.

1. ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Υποδηλώσαμε στα προηγούμενα ότι η μεγάλη συμβολή του Σωκράτη στην ιστορία του πνεύματος είναι η στροφή από τη φύση στον άνθρωπο· η ανακάλυψη και θεμελίωση του έσωτερικού κόσμου.

Δέν είναι βέβαια πρώτος ο Σωκράτης που μίλησε για τον έσωτερικό κόσμο. Αφύρονες, μπορούμε να πούμε, είναι στον έλληνικό χώρο, για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτόν, και ενδιαφέρουσες οι ήθικες απόψεις που διατυπώθηκαν από τα χρόνια του έπικού κύκλου ως το Σωκράτη. Αλλά ο Σωκράτης είναι ο πρώτος που αφιέρωσε όλες τις δυνάμεις του στο έργο του· ο πρώτος που αγωνίστηκε να δείξει τη μεγάλη του σημασία· ο πρώτος που το θεμελίωσε. Έκαμε για την περιοχή του «πρακτικού» λόγου ό,τι οί προγενέστεροί του Ίωνες έκαναν για την περιοχή του θεωρητικού λόγου. Εκείνοι πρώτοι άνοιξαν το δρόμο για την έλλογη γνώση. Πρώτος ο Σωκράτης άνοιξε τον επίσης άπέραντο δρόμο για την έλλογη πράξη. Δίδαξε στον άνθρωπο την εύθυνη, αλλά και τη δυνατότητα που απορρέει από τη λογική του φύση, να κάμη έλλογη τη ζωή του.

Μόνο έτσι θά πραγμάτωνε και θά ολοκλήρωνε ο άνθρωπος επάξια την πνευματική του φύση. Θα ήταν πραγματικά άνθρωπος. Για τουτό δίκαια θεωρείται ο Σωκράτης πατέρας της ήθικης φιλοσοφίας.

Έπειδή κύριος στόχος του είναι να πείση τον άνθρωπο να κάμη έλλογη τη ζωή του, για τουτό, όπως

είπαμε και στα προηγούμενα⁽¹⁾, ὅλη του ἡ δράση ἀναλίσκεται σὲ ἔλεγχο ὄχι ἰδεῶν, ἀλλὰ προσώπων.

Μέσα στα πρόσωπα βέβαια ἐλέγχει καὶ τὶς ιδέες πού τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐνσαρκώνουν τὴν ὥρα πού τὰ προσανατολίζει πρὸς βαθύτερη αὐτοθεμελίωση. Αὐτοθεμελίωση πού καὶ αὐτὴ προϋποθέτει ὀρισμένες ἀρχές καὶ ἀφετηρίες.

Ἄλλὰ, πρὶν μιλήσουμε ἀναλυτικότερα γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς σωκρατικῆς ἐνέργειας καὶ διδασκαλίας, εἶναι ἀνάγκη, γιὰ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸ πνεῦμα τους, νὰ ἐξετάσουμε τὶς αἰτίες πού ἀπομάκρυναν τὸ φυσιολόγο Σωκράτη ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς φύσεως καὶ τὸν ἔστρεψαν πρὸς τὴν ἔρευνα τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο μᾶς εἶναι ἀρκετὰ ὅσα πολύτιμα στοιχεῖα περιέχονται στὸν πλατωνικὸ «Φαίδωνα»⁽²⁾. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρέχονται δημιουργεῖ τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ Πλάτων παρουσιάζει ἐδῶ μιὰ σπουδαία σελίδα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ δασκάλου του⁽³⁾.

Θέμα τοῦ διαλόγου, ὡς γνωστό, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὑστερα ἀπὸ μακρὰ συζήτηση καὶ ἐνῶ ἔχει δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἔχουν φτάσει, ἢ τουλάχιστον προσεγγίσει στὴ λύση τοῦ θέματος, μὲ μιὰ παρατήρησή του ὁ Κέβης, ὁ πυθαγόρειος συζητητής, ἀναγκάζει τὸ Σωκράτη νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνερευνήσουν σὲ ὅλο του τὸ βάθος τὸ πρόβλημα «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς», τὸ πρόβλημα τοῦ γίγνεσθαι.

«Ἄν θέλετε, λέγει, μπορῶ νὰ σᾶς ἱστορήσω ἑτὰ ἐμὰ πάθη», (τὴν προσωπικὴ μου περιπέτεια καὶ πείρα), ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο». «Ἴσως, προσθέτει,

1. σ. 18 - 19, 25 - 26, 38 - 39, 42 - 43.

2. 95 - 99.

3. Βλέπε καὶ παραπάνω σ. 40 - 41.

νά σᾶς χρησιμέψουν γιά νά σχηματίσετε μιὰ πεποίθη-
ση καί γιά τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς». Ὅλοι βέβαια
θέλουν νά ἀκούσουν τήν πείρα τοῦ σοφοῦ Δασκάλου, πού
μέ τόση γαλήνη βαδίζει πρὸς τὸ θάνατο — ὁ διάλο-
γος γίνεται στὴ φυλακὴ, τὴν τελευταία μέρα τῆς ζωῆς
του καὶ ἐνῶ περιμένουν νά φτάσῃ ἡ ὥρα γιά τὸ κῶνειο.

«Ὅταν, λέγει ὁ Σωκράτης, ἤμουν νέος, εἶχα σφο-
δρὴ ἐπιθυμία νά ἀποκτήσω τὴ σοφία πού τὴν ὀνομάζουν
ἱστορία τῆς φύσεως· θάμουν ὑπερήφανος νά ξέρω τὴν
αἰτία τοῦ κάθε πράγματος, τὸ γιατί γίνεται τὸ καθένα
καὶ γιατί φθείρεται. Πολλὲς φορές στριφογύριζαν στὸ
μυᾶλό μου καὶ μέ ζάλιζαν τοῦτα δῶ τὰ ἐρωτήματα:
Ὅταν ἄραγε τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ ἔρθουν σὲ κάποια
σῆψη, τότε εἶναι πού τὰ ζῶα γεννιοῦνται καὶ τρέφον-
ται; Καὶ πάλι, εἶναι μέ τὸ αἷμα πού σκεφτόμαστε, ἢ
μέ τὸν ἀέρα, ἢ μέ τὸ πῦρ; ἢ μέ κανένα ἀπὸ αὐτά, ἀλ-
λὰ μέ τὸν ἐγκέφαλο, πού αὐτὸς παρέχει τίς αἰσθήσεις,
ἀπὸ τίς ὁποῖες γίνεται ἡ μνήμη καὶ ἡ κρίση, καὶ ἀπὸ
τοῦτες πάλι, ὅταν ἀποκτήσουν σταθερότητα, γίνεται
ἡ ἐπιστήμη, ἡ γνώση; Ἐξέταζα ἔπειτα πῶς φθεί-
ρονται τὰ πράγματα καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ οὐρανοῦ καὶ
τῆς γῆς. Στὸ τέλος ὅμως σχημάτισα τὴν ἰδέα πῶς
εἶμαι ὁ περισσότερο ἀκατάλληλος ἄνθρωπος γιά τέ-
τοια ἔρευνα» (4).

Γιά νά δείξῃ ὁ Σωκράτης πῶς σχημάτισε αὐτὴ
τὴν ἰδέα, ζωγραφίζει τὴν κατάσταση στὴν ὁποία ἔ-
ριξαν τὸ πνεῦμα του οἱ παραπάνω δῆθεν ἐξηγήσεις.
Ὅσα πίστευε λίγο πρὶν ὅτι ἤξερε, ὅλα τώρα ἀναπο-
δογύρισαν μέσα του, ὅλα ἔγιναν ἀβέβαια. «Πρὶν, λέγει,
πίστευα πῶς ὁ ἄνθρωπος μεγαλώνει, γιατί τρώγει καὶ

4. Πλάτωνος Φαίδων. 96α.

πίνει, ὅτι τὸ δέκα εἶναι δύο μονάδες μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ὀχτώ...».

Τίποτε τώρα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι στερεὸ μέσα του⁽⁵⁾.

Ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο ἄκουσε νὰ διαβάζουν ἓνα βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα ποὺ ἔλεγε «πὼς τάχα ὁ νοῦς εἶναι αἰτία καὶ διακοσμητὴς τῶν πάντων. Ἐχάρηκα, προσθέτει, μὲ τούτη τὴν αἰτία καὶ μοῦ φάνηκε ὅτι ἀπὸ ὀρισμένη ἄποψη ἦταν σωστὸ πὼς ὁ νοῦς εἶναι αἰτία ὅλων. Καὶ σκέφτηκα πὼς, ἂν ἦταν ἔτσι, μὲ τὸ νοῦ διακοσμητὴ, καθένα θὰ μπαίνει στὴ θέση καὶ τὴν τάξη του μὲ τὸν ἄριστο δυνατὸ τρόπο. Ἄν λοιπὸν θὰ θελε κανεὶς νὰ βρῆ γιὰ κάθε πράγμα μὲ ποιά αἰτία γίνεται, ἢ χάνεται, ἢ ὑπάρχει, τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ βρῆ: ποιὸς εἶναι ὁ καλύτερος γι' αὐτὸ τὸ πράγμα τρόπος νὰ ὑπάρχη, ἢ νὰ παύσῃ ὅτιδήποτε, ἢ νὰ ἐνεργῆ καί, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ σκέψη, τίποτε ἄλλο δὲν ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο νὰ ζητᾶ καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὰ ἄλλα πράγματα πὰρὰ μόνο τὸ βέλτιστο καὶ τὸ ἄριστο. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ φτάσῃ σ' αὐτὴ τὴ σκέψη, θὰ ξέρη καὶ τὸ χεῖριστο, γιατί τοῦτα τὰ δύο ἀνήκουν στὴν ἴδια γνώση»⁽⁶⁾.

Στὸ σημεῖο τοῦτο διηγεῖται ὁ Σωκράτης μὲ παραδείγματα τί περίμενε νὰ βρῆ στὸ βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα: ὅτι λόγου χάρη θὰ ἔλεγε γιὰ τὴ γῆ πρῶτα, ἂν εἶναι ἐπίπεδη ἢ στρογγυλή, καὶ θὰ ἔδινε ἔπειτα τὴν αἰτία καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι ἔτσι, μὲ βάση τὸ καλύτερο: ὅτι δηλαδή γιὰ τὴ γῆ αὐτὸ εἶναι τὸ καλύτερο⁽⁷⁾.

«Ἀλλὰ ἡ θαυμαστή μου ἐλπίδα, προσθέτει ὁ Σω-

5. Ὁπ. παρ. 96 c - d.

6. Ὁπ. παρ. 97b - d.

7. Ὁπ. παρ. 97e - 98a.

κράτης, μὲ ἄφησε καὶ πάει. Γιατὶ ὅσο προχωροῦσα καὶ διάβαζα, βλέπω ἕναν ἄνθρωπο πού δὲ χρησιμοποιοῦσε καθόλου τὸ νοῦ, οὔτε τοῦ ἀνέθετε κανένα ρόλο στὴ διακόσμηση τῶν πραγμάτων. Οἱ ἀέρηδες καὶ οἱ αἰθέρες, τὰ ὕδατα καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἄτοπα, αὐτὰ ἦταν πάλι οἱ αἰτίες. Καὶ μοῦ φάνηκε πὼς ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔπαθε κάτι, ἐντελῶς τὸ ἴδιο μὲ κείνον πού, ἐνῶ θὰ ἔλεγε ὅτι ὅλα ὅσα κάνει ὁ Σωκράτης τὰ κάνει μὲ νοῦ, ἐπιχειρώντας ἔπειτα νὰ πῆ τις αἰτίες γιὰ τὴν καθεμία μου πράξη, θὰ ἔλεγε πρῶτα πὼς ἂν τώρα κάθωμαι ἐδῶ, κάθωμαι γιατί τὸ σῶμα μου ἀποτελεῖται ἀπὸ κόκαλα καὶ νεῦρα· τὰ κόκαλα εἶναι στερεά, ἀλλὰ χωρισμένα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ τὰ νεῦρα μποροῦν νὰ χαλαρώνωνται καὶ νὰ τεντώνωνται καὶ περιβάλλουν τις σάρκες, τὰ κόκαλα καὶ τὸ δέρμα, πράγμα πού ὅλα τὰ συγκρατεῖ ὅταν λοιπὸν κινοῦνται τὰ κόκαλα μέσα στὶς συμβολές τους, τὰ νεῦρα, μὲ τὴ χαλάρωση ἢ μὲ τὸ τέντωμά τους, μὲ κάνουν νὰ μπορῶ νὰ κάμπτω τὰ σκέλη μου· ἔτσι αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία πού ἔκανα τὴν κάμψη καὶ κάθωμαι ἐδῶ. Καὶ γὰ τὴ συζήτηση πού κάνω τώρα μαζί σας, θὰ ἔλεγε πάλι κάποιες ἄλλες τέτοιες αἰτίες· θὰ μιλοῦσε γιὰ φθόγγους καὶ ἀέρηδες καὶ ἀκοὴ καὶ γιὰ χίλια ἄλλα τέτοια. Ἔτσι ὅμως θὰ ἄφηνε κατὰ μέρος τις πραγματικὲς αἰτίες· ὅτι δηλαδὴ ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ μὲ καταδικάσουν, γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἐγὼ πάλι ἔχω βρεῖ ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ καθίσω ἐδῶ, καὶ δικαιότερο νὰ ὑποστῶ τὴν τιμωρία πού μοῦ ἐπιβάλλουν. Γιατὶ, μὰ τὸν κύνα, τοῦτα τὰ νεῦρα καὶ τὰ ὅστα ἀπὸ καιρὸ τώρα, νομίζω, θὰ ἦταν κατὰ τὰ Μέγαρα, ἢ κατὰ τὴ Βοιωτία, ὀδηγημένα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ βελτίστου, ἂν δὲν ἔκρινα ὅτι δικαιότερο καὶ πιὸ ὁμορφο εἶναι, ἀντὶ νὰ φύγω καὶ νὰ δραπετεύσω, νὰ ὑπο-

στῶ τὴν τιμωρία πού θά μου ὀρίζεν ἡ πατρίδα. Μὰ εἶναι πολὺ ἄτοπο νὰ ὀνομάζης αἷτια τέτοια πράγματα. Ἐάν τώρα λέγη κανεὶς ὅτι, ἂν δὲν εἶχα τὰ ὀστά καὶ τὰ νεῦρα καὶ ὅσα ἄλλα ἔχω, δὲ θάμouνα σὲ θέση νὰ κάμω ὅσα μου φαίνονταν καλά, θάχε δίκιο σὲ τοῦτο. Ὅτι ὅμως γι' αὐτὸ κάνω αὐτὰ πού κάνω καὶ ὅτι αὐτὰ τὰ κάνω μὲ νοῦ, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ βελτίστου, τοῦτο εἶναι νὰ μιλάς χωρὶς ἔλεγχο, τὴν ὥρα πού δὲν εἶσαι σὲ θέση νὰ ξεχωρίσης ὅτι ἄλλο εἶναι τὸ πραγματικὸ αἷτιο καὶ ἄλλο ἐκεῖνο, πού δίχως του, τὸ αἷτιο δὲ θάταν ποτὲ αἷτιο. Τοῦτο δὰ μου φαίνεται πῶς οἱ περισσότεροὶ τὸ γυρεύουν ψηλαφητά, σὰν μέσα σὲ σκοτάδι, δίνοντάς του ὄνομα πού δὲν τοῦ ταιριάζει καὶ θεωρώντας το γιὰ πραγματικὸ αἷτιο»⁽⁸⁾.

Κείμενο ἀποκαλυπτικό. Ὁ Σωκράτης στὰ πρῶτα του βήματα, γεμάτος περιέργεια, ρίχνεται στὴ μελέτη τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς του. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπὸ ἐκείνους πού αἰχμαλωτίζονται ἀπὸ τὸ βιβλίο πού διαβάζουν, ἀπὸ τὸν ὀμιλητὴ πού ἀκούουν. Ἀκοίμητος μέσα του ὁ κέρβερος ἔλεγχος τὸν ἀφήνει ἀνικανοποίητο. Τὸν ὀδηγεῖ μάλιστα στὴ μεγάλη ἀλήθεια, πού μόνη αὐτὴ θεμελιώνει τὸ πνεῦμα. Καὶ σήμερα ἀκόμη δὲν ἔχει γίνεῖ συνειδητὴ σὲ ὄλο της τὸ βάθος ἡ ἀλήθεια ὅτι ὁ ἐγκέφαλος, τὰ νεῦρα καὶ ὅσα ἄλλα, εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι ὄροι γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ συνειδησιακὰ φαινόμενα, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως τὴν πραγματικὴ τους αἷτια.

Πιστεύει γιὰ μιὰ στιγμὴ ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ του πορεία ὅτι ὁ διακοσμητὴς νοῦς τοῦ Ἄναξαγόρα θά ἀποτελέσει τὴν πραγματικὴ αἷτια γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὸν κόσμο. Γρήγορα ἀπογοητεύεται. Οὔτε ὁ Ἄναξαγόρας κατορθώνει νὰ ἀποφύγη τὸ σφάλμα

8. Ὅπ. παρ. 98b - 99b.

τῶν προγενεστέρων του. Χρησιμοποιεῖ τὸ νοῦ μόνο γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἀπαραιτήτων ὄρων, τοὺς ὁποίους καὶ αὐτὸς θεωρεῖ πραγματικὰ αἷτια. Ἡ ἀπογοήτευση ποὺ δοκιμάζει ὁ Σωκράτης τὸν ἀποσπᾶ ἀπὸ τὴν παραδομένη ἐπιστήμη. Τότε ἀκριβῶς ἐπιτελεῖ τὸ μέγιστο ἄλμα του. Ἀναζητᾶ, πέρα ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐξήγηση ποὺ παίρνει τοὺς ὄρους γιὰ αἷτια, τὸν ἔσχατο λόγο ποὺ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι τὸ πραγματικὸ αἷτιο, καὶ πείθεται ὅτι αὐτὸ τὸ αἷτιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ νοῦ, ὄχι ὅμως τὸν ἀναξαγόρειο ποὺ συμβολίζει τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία, οἱ ὁποῖες διέπουν τὶς δυνάμεις τῆς φύσεως κατὰ τὴν κοσμοποιητικὴ τους ἐνέργεια.

Πῶς ἐννοεῖ ὁ Σωκράτης τὸ νοῦ; Ὁ νοῦς κατὰ τὸ Σωκράτη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι νοῦς, ἂν δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ καλό, ἂν δὲ δουλεύη κάτω ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ βελτίστου, ὑποχρεωμένος ἀπὸ τὴ φύση του νὰ τὸ ἀναζητᾶ πάντα, μᾶλλον νὰ τὸ ξέρη πάντα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ ἐξασφαλίζει.

Τὸ τέρμα τοῦτο στὸ ὁποῖο τὸν ἔφερε ἡ ἐρευνητικὴ του ἀπασχόληση μὲ τὴν ἐπιστήμη, τοῦ γίνεται ἀφετηρία γιὰ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦ ἀποκάλυψε τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ νοῦ καὶ ἱκανοποίησε τὴ μεταφυσικὴ ἔφεση τῆς ψυχῆς του.

Δὲν ἀπορρίπτει ὁ Σωκράτης τὸ ἔργο τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τὸ σταθμίζει μὲ τρόπο σύμμετρο πρὸς τὴν ἀξία ποὺ ἔχει, ὡς ἐξήγηση τῶν ἀπαραίτητων ὄρων τῶν φαινομένων. Μέγα λάθος τῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ δέχεται τοὺς ἀπαραίτητους ὄρους ὡς πραγματικὰ αἷτια. Μὲ τὴ θέση αὐτὴ πρῶτος ὁ Σωκράτης διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι ἡ ἐπιστήμη μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάζεται δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ἀντικείμενό της· μᾶς ἀφήνει στὰ μισὰ τοῦ δρόμου. Μένει ἡ ἀνεύρεση τοῦ κυριότερου, τοῦ ἔσχατου λόγου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ

νοῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα οὐσιώνεται μὲ τὸ αἶτημα τοῦ βελτίστου. Ὑπερβατικὸς λοιπὸν ὁ ἔσχατος λόγος κατὰ τὴν νεώτερη ὀρολογία, μεταφυσικὸς καὶ ἀξιολογικὸς.

Στὴ θετική, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, σύλληψη τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο, ἀντιτάσσει ὁ Σωκράτης, πρώτη φορά μὲ τόση καθαρότητα, τὴν τελολογικὴν σύλληψη. Μὲ τὴ σωκρατικὴ θέση ὁ ἄνθρωπος φωτίζεται· τὸ πρόσωπό του ἀποκτᾶ τὴν πραγματικὴν ὑπόστασή του. Ἔτσι παίρνει τὸ βαθὺ νόημα τῆς ἡστροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ νοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Παύει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἓνα φυσικὸ φαινόμενο, ἓνα φυσικὸ ὄν, ὅπως πῆγαιναν νὰ τὸν δοῦν οἱ φυσιολόγοι. Γίνεται ὄν, τοῦ ὁποίου ἡ δραστηριότητα διέπεται ἀπὸ δικούς του πνευματικούς νόμους, πού τοῦ δείχνουν τὸ δρόμο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν δυνατοτήτων του. Ἀπὸ δῶ ἀπορρέει ἡ θεμελιακὴ ἐπιδίωξις τοῦ Σωκράτη, νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπο, μόνον ὑπεύθυνον γιὰ τὴ μοίρα του, «αὐτουργὸν τῆς φιλοσοφίας» του⁹. Ἔτσι μὲ τὸ Σωκράτη ἀνακαλύπτεται καὶ θεμελιώνεται ἡ ψυχὴ ὡς ἐστία καὶ θεματοφύλακας τῶν ἀξιῶν.

Ἄλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴ φύση θὰ τὴν κατανοήσωμε, κατὰ τὸ Σωκράτη, μόνον ὅταν τὴ δοῦμε ὡς ἔκφραση καὶ ἔργο νοῦ, ὅπως τὸν ἐννοεῖ.

Οἱ σωκρατικὲς αὐτὲς ἀπόψεις θὰ ἀνοίξουν στὸν Πλάτωνα τὸ δρόμο γιὰ τὴ θεωρία του περὶ τῶν ἰδεῶν. Ὅσο καὶ ἂν οἱ Πυθαγόρειοι¹⁰ μὲ τὴ θεωρία τους, ἡ ὁποία βλέπει τοὺς ἀριθμούς ὡς οὐσιαστικούς προσδιοριστικούς ὄρους τῶν ὄντων, καὶ ὁ Παρμενίδης μὲ τὴ

9. L. Brunschvicg, le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale σ. 12.

10. Ὁ Léon Robin, La pensée grecque σ. 190, διερωτᾶται μήπως καὶ ὁ Σωκράτης ὑπέστη ἐπίδραση καὶ ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους τῶν Θηβῶν καὶ τοῦ Φλίουτος, μὲ τοὺς ὁποίους σχετιζόταν.

θεωρία του για τὸ ἓν, ἀνώλεθρο, ἀναλλοίωτο, ἀθάνατο ὄν, βοήθησαν τὸ μαθηματικὸ νοῦ τοῦ Πλάτωνος στὴν πορεία του πρὸς τὶς ιδέες, ἢ συνδρομὴ τοῦ Σωκράτη μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἠθικῆς αἰτιολογίας καὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν τελολογικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου δὲν εἶναι μικρότερη. Σὲ τοῦτο τὸ κλίμα βαπτίζει τὶς ιδέες του ὁ Πλάτων, ἀπὸ αὐτὸ ἀναπηδοῦν καὶ αὐτὸ τὸ κλίμα ἐκφράζουν στὸ βάθος καὶ μάλιστα ἡ ιδέα τοῦ Ἁγαθοῦ, τὸ κατὰ τὴν κρίση τοῦ Πλάτωνος «μέγιστον μάθημα». Ἡ σωκρατικὴ τελολογία καὶ ὁ πλατωνικὸς ἰδεαλισμὸς ἀποτελοῦν ἀπάντηση, ἢ μᾶλλον προσφέρουν λύση στὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ὀδήγησε τὴ σκέψη ἢ καθολικότητα τῆς ὑλιστικῆς αἰτιοκρατίας τῶν περισσότερων προσωκρατικῶν.

Ἡ ὥρα λοιπὸν ὅπου ὁ Σωκράτης ἔπιασε στὰ χέρια του τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν προσδοκία ὅτι ὁ «ἀναξαγόρειος νοῦς» θὰ ἔλυε τὶς βασικὲς ἀπορίες του, ἦταν ἀλήθεια ὥρα εὐλογημένη. Ἀκόμη περισσότερο ὅμως ἡ ὥρα ὅπου ὁ νοῦς τοῦ Σωκράτη ὑψώθηκε πάνω ἀπὸ τὶς ὡς τότε φυσιολογίες καὶ ἔστησε ἀπέναντι στὴ φύση τῶν προσωκρατικῶν τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἀπέναντι στὸν ψυχολογισμὸ τῶν σοφιστῶν — ἔσχατο παρακλάδι τῆς φυσιολογίας τῶν Ἰώνων, μεταφερμένης στὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου — ἔστησε τὸ ἠθικὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου τὸ κυβερνημένο ἀπὸ τὸ νοῦ.

Ἔτσι λοιπὸν ἄρχισε καὶ αὐτὴ τὴ σπουδαιότητα ἔχει ἢ ἀποφασιστικὴ στροφή τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὴ φύση πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ὁρθὰ ἐπισημαίνει τὴ σημασία της ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν θέτῃ τὸ Σωκράτη πρῶτο νὰ πραγματεύεται «περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς»⁽¹¹⁾. Μέσα

11. Μεταφυσικά Μ4, 1078b 17 κέ.

στή φράση τούτη είναι ὅλη ἡ στροφή τοῦ Σωκράτη. Καὶ ὁ Κικέρων ὅταν λέγῃ ὅτι ὁ Σωκράτης πῆρε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν ἐγκατέστησε στὶς πόλεις καὶ στὰ σπίτια¹²), τὸ ἴδιο πράγμα, τὴ σημασία τῆς στροφῆς ἀπὸ τὰ ἐκτός, ἀπὸ τὴ φύση, εἰς τὰ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὰ ἔργα του παραστατικὰ ἐπισημαίνει.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΡΙΟΥ

---

12. Tusc. 5, 10. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus collocavit et in domus etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere.

5. Β. Τατάκη: Ὁ Σωκράτης